

LEHÇE OLUŞMA ŞARTLARI VE EVRELERİ BAKIMINDAN ESKİ TÜRKİYE TÜRKÇESİ

Doç. Dr. Ali AKAR*

ÖZ: Bir konuşma dilinin yazı diline hâline gelebilmesi için çeşitli tarihî, coğrafi, dilbilimsel ve demografik şartların bir araya gelmesi gerekir. XIII. yüzyıldan başlayarak oluşmaya başlayan Eski Türkiye Türkçesi yazı dilinin gelişmesinde de bu süreçler yaşanmıştır. Oğuzların kitleler hâlinde Anadolu'ya göçleri, Anadolu beylerinin Türkçeden yana siyasi destek ortaya koymaları, Arap alfabesinin Türkçenin fonetik sistemine uyarlanması bu şartların temel esaslarını oluşturmuştur.

Anahtar Sözcükler: Eski Türkiye Türkçesi–Lehçe Oluşumu–Yazı Dili-Konuşma Dili İlişkileri

Old Turkey Turkish in Terms of the Formations and Steps of a Dialect

ABSTRACT: Various historical, geographical, linguistic and demographic variables must come together in spoken language for itself being upgraded to be converged in to a literary language. Through the development of the literary language based on the Old Turkish, these processes had taken place. The en masse migration of Oghuzs to Anatolia, political supports of Anatolian Beys about Turkish and adaptation of the Arabic alphabet in to Turkish phonetic had developed the context of formation.

Key Words: The Old Turkey Turkish– to form to constituted of a Dialect –The Relationships between Literary Language and Spoken Language

GİRİŞ

Yazının keşfedilmediği zamanlarda insanlar gündelik iletişimlerini yalnızca “söz” ile yürütüyorlardı. Bugünkü şekliyle ekonomi, bürokrasi, eğitim gibi sosyal organizasyonlar bu çağlarda henüz oluşmamıştı. İnsanoğlu tarih yolculuğunda avcılık, toplayıcılık, göçebelik gibi yaşam tarz-

* Muğla Üni. Fen-Ed. Fak. TDE Böl. akar@mu.edu.tr

larından geçerek toprağı işlemeyi ve tarım yapmayı öğrendi. Yerleşik hayata geçmeyle birlikte artıkdeğer üretip zihinsel işlere de zaman ayırır oldu. Bu aşamada hayvanlarının sayısını hesaplamak, mevsimlerin seyrini takip etmek gibi gündelik pratik hesap işleri için ilkel rakamlar oluşturulmaya başladı. Artık, nesne ile onu dil dünyasında temsil eden işaretler bulunmuştu. Bu belki de insanlığın ilk zihinsel keşfiydi. Bu keşfin, başka bir deyişle zihinsel ve biyolojik gelişimin ilk somut semeresi yazı olmuştur. Sümerler, Mezopotamya'da önce *resim yazısı (piktogram)*nı buldular, daha sonra bu yazıyı geliştirerek *düşünce yazısı (ideogram)*na geçtiler. Bu yazı sistemleri çağlar içinde evrilerek günümüzdeki modern fonetik alfabe dizgelerine ulaşıldı (Jean 2008: 14). Yazı sayesinde yeni bilgiler üretildi, paylaşıldı ve en önemlisi de bunlar kalıcı hâle getirilerek sonraki kuşaklara aktarıldı. Böylece uygarlığın yüzyıllar boyunca aşama aşama gelişmesine zemin hazırlanmış oldu. Uygarlık, bir bakıma harfler üzerinde kuruldu ve buradan yükseldi. Bu sırada bütün sosyal organizasyonların yürütülmesini ve sürekliliğini sağlayan devlet aygıtı da bir yazı dili oluşturma yoluna gitti.

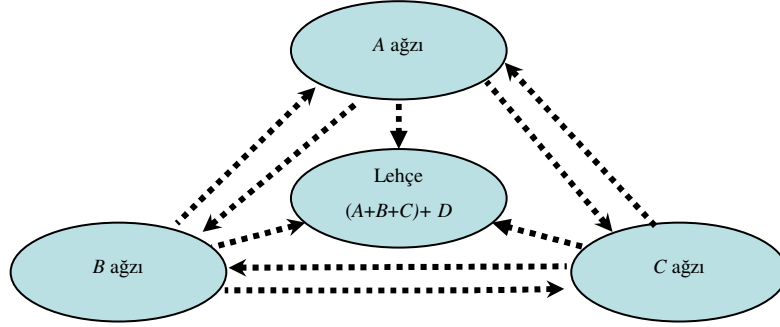
İnsan uygarlığı geliştikçe diller içinde yeni diller, yani lehçe ve ağızlar oluşmaya başladı.

Bu yazıda yukarıdaki perspektif ışığında Türkçenin önemli yazı dillerinden Oğuz Türkçesinin XIII. yüzyıldaki yazı dili olma macerası ele alınıp incelenecektir.

1. LEHÇELEŞME OLGUSU

Dil, *birey dili (dialekt)*, *sınıf dili (sosyolekt)* ve *yazı dili (grafolekt)* olarak üç değişik oluşum noktasında iletişim görevini yürütür. Bu üç aşamalı oluşumda ilk olarak, diyalektlerdeki (ağız) kimi fonetik ve morfolojik eğilimler yaygınlaşmak suretiyle kısmi bir genellik kazanır. Bu genelleşme, lehçeleşmenin¹ ilk evresi sayılır. Lehçe, ağızların birleşmesinden (A – B – C) meydana gelen, onların birçok özelliğini içerisinde taşıyan ama onların teker teker hiç birini temsil etmeyen bir “üst ağız” birliğidir (D) (Şekil I). Bir etnik grubun siyasi, coğrafi ve kültürel şartlara bağlı olarak bu şekilde çok sayıda lehçesi olabilir İşte bu lehçelerden herhangi biri, siyasi erkin karar vermesiyle yazı dili hâline getirilir.

¹ Dilbilimle ilgili yayınlarda çeşitli lehçe tanımları verilmiştir, bk. (Hatipoğlu 1982: 89; Topaloğlu 1989: 106; Korkmaz 1992: 107). Biz, bu yazıda lehçeyi sosyo-lengüistik açıdan ele alarak, onu, *bir ana dilden çeşitli sebeplerle koparak farklılaşan ses, yapı ve yazı farklılıkları gösteren dil biçimleri* olarak ele aldık. Bu biçimlerin ana dile göre farklılıkları zaman ve coğrafyaya bağlıdır.

Şekil 1

Canlı bir organizma olan dil, her an değişmeye müsait yapısıyla kendi içinde devinerek evrilmektedir. Bu evrim süreci içerisinde konuşurlarının coğrafi, sosyal ve kültürel şartları değiştiğinde dilin kendi bünyesinde mevcut olan konuşma farklılıkları (ağızlar) giderek derinleşir. Böylece önceleri dil topluluğunun tümü tarafından anlaşılabilen *ileti* (mesaj)ler, daha sonraki zamanlarda bu topluluğun yalnızca bir bölümü tarafından anlaşılmaya devam ederken, diğer bir bölümü/bölgeleri tarafından daha az anlaşılır yahut hiç anlaşılmaz hâle gelir. İletinin, gösterilen ile gösteren arasında bağlantı kuramaması, nedenleri, daha çok dil-dışı sosyal ve coğrafi etkenlerde saklı olan fakat sonuçları dilde gözlemlenen bir değişimdir. Sözelimi Karahanlı Türkçesi çağında bütün Türk toplulukları tarafından bilinen ve aynı anlama gelen *kol-* “istemek” (Arat 1979: 268) göstergesinin dildeki kullanıma seyri buna iyi bir örnektir. Bu gösterge, XI. yüzyıldan sonra Türk topluluklarının değişik coğrafyalara dağılırarak oralarda yeni yazı dilleri oluşturmalarından sonra kaybolmuş, yerini, Harezmi² (Ata 1998: 188), Kıpçak (Karamanlıoğlu, 1989: 279), Çağatay (Yücel 1995: 377) ve Oğuz (Dilçin 1983: 17) Türkçelerinde yakın anlamlı olan *iste-* göstergesine bırakmıştır. Diğer taraftan ilk olarak Karahanlı Türkçesinde rastlanan *tile-* “dilemek” şekli ise *kol-* gibi kaybolmamış, tam tersine bütün lehçelerde yaygınlaşmıştır.

Yaygınlaşma ve “körelme” sebepleri yukarıda değindiğimiz gibi daha çok dil-dışı etkenlerle ilgilidir. Çünkü dil göstergelerinin değişmesi, yalnızca dil-içi fonetik ve morfolojik gelişmelerle ilgili değil, aynı za-

² Harezmi Türkçesinde *iste-* yanında eski *kol-* biçimine de rastlanır. Bk. (Ata 1998 : 253). Bu, Karahanlıca etkisi olarak da değerlendirilebilir.

manda dil topluluğunun sosyal, kültürel, ekonomik alışkanlıkları ve tavırları ile de ilgilidir. Zira dilde yeni gösterge oluşturma ihtiyacı, ancak toplumsal bir zorunluluk sonucu ortaya çıkar. Statik bir yapıya sahip toplumda her türlü değişme gibi dil değişmesi de çok yavaş bir seyir takip eder. Örneğin başka ülkelerle hiçbir ilişkisi bulunmayan bir toplumun dilinde *vize, pasaport, narh, gümrük, ihracat, ithalat* gibi göstergeler bulunmaz. Bu örnekler çoğaltılabilir.

Lehçeleşme aşamasındaki değişmeler, (a) ses, (b) ek ve (c) sözcük göstergesi olmak üzere üç aşamada görülür. Bunlardan ses ile ilgili olan değişmeler en temel ve yaygın olanıdır. Çünkü fonetikle ilgili unsurlar, dilde en çabuk aşınan ve bu sebeple hemen değişebilen özelliklerdir. Bu bağlamda Türk lehçeleri arasındaki en önemli farklılıklar seslik ölçülerde kendini göstermektedir. Ek düzeyindeki değişmeler nispeten daha yavaş bir seyir izler. Fakat bunlar, lehçeler arasındaki anlaşılabilirlik oranını doğrudan etkilemesiyle lehçe oluşumunda çok önemli bir görev icra etmektedir. Örneğin günümüz Kıpçak lehçelerindeki zaman formları (Öner 1998: 143) ve farklı teşkil ekleri diğer lehçeleri konuşanların bu lehçeyi anlamalarını belli ölçüde engellemektedir. Lehçeleşme aşamasındaki üçüncü değişme olan sözcük düzeyindeki farklılaşmalar ise iki yolla meydana gelir: a) ödünçleme b) türetme. Ödünçleme daha çok coğrafya ve kültür değişimine bağlı olarak komşu dillerden yapılan kültür alıntılarıdır. Bu olay, ya kaynak dilden sözcüğün aynen kopya edilmesi yahut anlam etkilenmesi³ şeklinde görülür. Türetme ise dilin ihtiyaç duyduğu kavram alanları doğrultusunda kendi söz yapma imkânları ile yeni sözler oluşturmalarıdır.

Böylece lehçeleşme, dil-dışı sebeplerle başlar, dil içindeki çeşitli ağız farklılıklarının derinleşmesiyle hızlanır ve siyasi kararlar sonuca ulaşır.

Türk dilindeki lehçeleşme örneklerine ilk yazılı metinlerden itibaren rastlamaktayız (Gabain 1988: 2). X. yüzyıldan itibaren Türk dünyasında oluşan büyük göçler, beraberinde önemli sosyal ve kültürel değişiklikleri meydana getirmiş, böylece Türkçenin lehçeleşme süreci hızlanarak ortaya birkaç büyük yazı dili çıkmıştır. Bu yüzyıldan itibaren Harezmi coğrafyasına gelip buradaki Soğd-İran hâkimiyetine son veren çeşitli Türk boyları, yavaş yavaş dillerini de egemen kılmaya başlamışlardır. Buradaki karışık Türk boylarının dil özelliklerini yansıtan Harezmi, Altınordu ve Memlûklü merkezli eserlerin dili olan Kıpçakça ve Temürlüler döneminin yazı dili olan Çağatayca, Anadolu topraklarında

³ *Anlam etkilenmesi*, kaynak dildeki bir kelimenin birebir tercüme edilerek hedef dile aktarılmasıdır. Örneğin *soğuk savaş* (<İng. *cold war*), *ölü mevsim* (<Fr. *morte saison*); bk. (Topaloğlu 1989: 26).

verilen eserlerin dili olan Oğuzca bu şartlar altında oluşan başlıca yazı dilleri olmuştur.

Bu yazıda, lehçeleşme şartları çerçevesinde Oğuz Türkçesinin Anadolu'da bir yazı dili olması ele alınacaktır.

2. LEHÇELEŞME ŞARTLARI

Bir dilin lehçeleşmesi için, konuşur topluluğunun coğrafya değiştirmesi, toplumsal ve kültürel bakımdan farklılaşma, canlı ağızlar sahip olma, siyasi otorite ve alfabe olmak üzere beş ana şart gereklidir. Bu şartlar, birbirlerinin sonucu, birbirlerini tamamlayan süreçler olarak karşımıza çıkar.

Şimdi bu şartlar çerçevesinde Eski Türkiye Türkçesinin lehçeleşme evresini ve bu dönemde yaşanan gelişim süreçleri üzerinde duracağız.

2.1. Coğrafya Değiştirme

Lehçeleşmenin birinci şartı, ana etnik yapı içinde yer alan bir dil grubunun yapı içindeki genel dil topluluğundan çeşitli sebeplerle kopuşudur. Kopuş, tabii olarak yalnızca siyasi nüfuz sahasıyla (coğrafya) sınırlı kalmaz; kültürel farklılaşmaları da beraberinde getirir. Ana Hint-Avrupa dilinin M.Ö. 9500'lerde Anadolu ve M.Ö. 6000'lerde Don-Volga ırmakları havzasındaki *Yamnaya* kültür bölgelerinden Avrupa ve Batı Asya'ya dağılıp farklı lehçelere ayrılması bunun en açık örneğini teşkil eder (Cavalli-Sfoza 1994: 258). Aynı şekilde Çuvaşların erken dönemde (II.-IV. yüzyıllar arasında) ana Türk kitlesinden ayrılıp Ural dağlarının batısına göç etmeleri ile (Kurat 1979: 781) dildeki farklılaşmalar derinleşmiş ve sonuçta Çuvaşça Ana Türkçeden farklı bir lehçe hâlini almıştır.

Dilin kendi içerisinde sürekli olarak yaşadığı değişme ve gelişme, farklı coğrafyalarda daha da hızlanır. Ana koldan ayrılan dil, bir taraftan kendi içerisinde yeni bir gelişim evresi başlatırken, diğer yandan karşılaştığı başka dillerle de değişik düzeylerde dil ilişkilerine girer. Bu arada, ana yapının içerisinde daha önceden ihtiyaç duyulmayan kavram alanları ile ilgili yeni kelime katmanları oluşturur. Örneğin, göçebe hayat tarzına sahip topluluklar, coğrafya değiştirerek tarım bölgesine göç ettiklerinde ziraat kültürü ile yahut deniz bölgesine geldiklerinde balıkçılıkla ilgili kelimeler dilde yeni bir kelime kategorisi oluşturur. Türkçe için örnek vermek gerekirse, 762'de Manihaizm'i kabul ettikten sonra yerleşik hayata geçmeye başlayan Türklerin lügatinde ziraat kültürü ile ilgili ilk kavram alanı oluşmaya başlamıştır. Örneğin Köktürk ve Ötüken Uygur metinlerinde yer almayan *tarım* sözcüğü, ilk olarak Budist Uygur metinlerinde görülür (Hamilton 1998: 215). Yerleşik hayata geçmeye başlayan Türkler, bu hayat tarzı ile ilgili ihtiyaç duydukları başka sözcükler de türetmişlerdir. *udçı* "sığırtmaç", *barım* "mal, mülk, servet", *borlukçı* "bahçıvan"

(Hamilton 1998: 129) bunlardan ilk göze çarpanlardır. Coğrafya değişikliğinin dilde görülen sonuçlarından birisi de ödünçlemedir. Farklı coğrafyadaki çeşitli kavram alanlarına ait dil göstergeleri, *hedef dil* tarafından *kaynak dilden* seçme yapılarak ödünçlenir. Söz gelimi *hamur* (<Ar. *hamir*), *tahta* (<Far. *tahte*), *pencere* (<Far. *pencere*), *duvar* (<Far. *dîvâr*) gibi sözcükler bu coğrafyaya göç eden Türklerin kültürel alıntılar olarak kopyaladığı sözcüklerdendir. Hem ana dilden yapılan türetmeler, hem de komşu milletlerden alınan ödünçlemeler dilde yaygınlaşarak kullanılırlar. Böylece, genetik olarak ana kola bağlı ama ondan epeyce farklılaşmış olan yeni bir dil ortaya çıkar.

Oğuzcanın yazı dili olmasında da bu coğrafya değiştirme sürecini hem tarihî hem de dil sonuçları itibarıyla görmek mümkündür.

924'te Kırgızların Moğolistan'daki topraklarını işgal ederek onların hâkimiyetine son veren Moğol asıllı Kıtaylar, Kimek, Karluk ve Oğuzlar üzerinde de baskı oluşturdular. Bunun sonucunda Oğuzlar batıya doğru göçerek Hazar sahillerine, Yayık (Ural) Nehri kıyılarına kadar yayıldılar ve Mangışlak Yarımadası civarında yerleştiler (Turan 1993: 5). Kıtayların 1017'de Moğolistan'dan Orta Asya'ya doğru istila hareketlerine devam etmeleri, onların bu bölgede kalmalarını zorlaştırdı (Turan 1993: 7). Bunun üzerine Oğuz kitleleri daha güneye doğru göçtüler. XI. yüzyılın ilk yarısında Dandanakan'da Gaznelileri mağlup ederek, bunların siyasi egemenliklerine son verdikten sonra (1040) İran'da Selçuklu devletini kurdular. Eskiden beri diğer Türk halkları arasında kalabalıkları ile bilinen bu kitle, böylece ilk defa büyük bir siyasi güce sahip oldu. Diğer yandan Bağdat'taki İslam halifesi ile dinî ve askerî yönden sıcak ilişkiler kuran Selçuklular, Harezm'deki Kıpçak, Kanglı, Çiğil, Uygur gibi diğer Türk topluluklarından yavaş yavaş uzaklaşarak İran, Irak, Azerbaycan, Suriye ve Anadolu bölgelerinde hayat ve hâkimiyet mücadelesine giriştiler (Ercilasun 1996: 41).

Böylece Oğuzların Moğolistan'dan başlayan uzun göç yürüyüşleri iki asır gibi kısa bir sürede Önasya ve Anadolu'ya ulaşmış ve Oğuzların ana Türk kitesinden coğrafi kopuşu fiilen gerçekleşmiştir.

VIII. yüzyılda Köktürklerin tabiiyetinde bulunan Oğuzların farklı bir diyalekte sahip oldukları bilinmektedir (bk. Korkmaz 1975; Gülsevin, 2004). Oğuz kitlelerinin Batı Kazakistan bölgesine gelmeleriyle hayat tarzlarında meydana gelen değişiklikler dillerine de yansımıştır. Artık yavaş yavaş tarım yapmaya, toprağa yerleşmeye başlayan kitlelerin dilleri de farklılaşmıştır. Bir yandan dil içi yeni söz yapma yolları (türetme, birleşik yapıli söz teşkili) diğer taraftan da komşu kavimlerden alınan tarım ve yerleşik kültüre ait çeşitli kelimeler Oğuzcada yeni bir kavram alanının doğmasını sağlamıştır.

Bu bakımdan coğrafya değişikliği, yalnızca yaşama alışkanlıkları ve üretim tarzlarının değişmesi olarak kalmamış, en büyük farklılaşmayı kültürün taşıyıcısı olan dilde göstermiştir.

2.2. Toplumsal ve Kültürel Farklılaşma

Toplum hayatı sürekli gelişme ve değişme içindedir. Bu sosyal süreçler doğrudan kültüre yansır ve bu alanda da köklü değişiklikler meydana gelir. Kültür değişmelerinin en canlı biçimde görüldüğü alan dil ve edebiyattır. Bu değişmeler, dil ve edebiyatın taşıyıcı rolü sayesinde toplumun bütün katmanlarında yaygınlık kazanır. Lehçe oluşumunda da sosyal değişmelerin önemli rolü bulunmaktadır.

Farklı ağız özelliklerine sahip olan boylar, çeşitli sosyal şartların (barınma, beslenme, güvenlik vb.) zorlamasıyla aynı ana dili konuşan dil topluluğunun içerisinde varlıklarını sürdürürler. Fakat bu boylar, sosyal ve kültürel zemin müsait olduğu zaman ana yapıdan ayrılarak kendi müstakil yapılarını kurarlar. Bu arada diğer boylarla ayrışırken, kendi içlerinde daha yoğun bir dil ilişkisi geliştirirler. Oğuzlar, diğer Türk toplulukları gibi X. yüzyıldan itibaren İslamiyet'i kabul ederek farklı bir kültür dünyasına adım atmışlardır. Bunun yanında diğer Türk topluluklarından bu yüzyıldan itibaren ayrılmaya, Batı'ya doğru ilerlemeye başlamışlardır. Coğrafya değiştirme yanında, kültür değiştirme de bu anlamda lehçeleşmeyi hızlandıran bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bakımdan Oğuzcanın yazı dili olma yolundaki sosyolojik ve kültürel değişim sürecini, Oğuz topluluklarının Yakın Doğu ve Anadolu'ya iskânları etrafında değerlendirmek gerekir.

Tarih kaynakları Oğuzlardan Köktürk İmparatorluğu zamanından beri Türk kitleleri içerisinde farklı bir adla anılan bir boy olarak söz etmektedirler. Yukarıda temas ettiğimiz gibi Köktürk İmparatorluğunun yıkılışından sonra kadim yurtları olan Altayların kuzey-batısını terk ederek Aral Gölü'nün doğusundaki platolara yerleşmişler, göçebeliliğin yanı sıra burada şehirler kurmuşlar, tarım ve ticaretle uğraşmışlardır. Bu arada Hazar devletinin gücünü kaybetmesinden yararlanarak siyasi alanda da X. yüzyılın ilk yarısında Oğuz Yabgu devletini kurmuşlar (Sümer 1992: 61), nihayet 1040'ta Gaznelileri ortadan kaldırarak İran, Suriye ve Anadolu'da uzun bir siyasi egemenlik sağlayacak Selçuklu devletinin temelini atmışlardır. Bütün bu tarihî süreç içerisinde Oğuzlar, diğer Türk topluluklarından "farklı" olmuşlardır. Bunu hem tarihî kaynaklardaki bilgilerden hem ayrı bir boy adıyla anılmalarından anlıyoruz. Ayrıca XI. yüzyıl kaynaklarından Kâşgarlı Mahmud'un Oğuzca diye adlandırdığı kelimelerden de bunların diğer Türk boylarından farklı bir şive ile konuştuklarını tahmin ediyoruz. Tabii, bu toplumsal ve kültürel farklılaşma, başlangıçtan beri var olan, ancak zaman içerisinde gelişen bir durumdur.

Oğuz yazı dilinin kurulmasında toplumsal farklılaşma iki ana kol üzerinde gelişmiştir. Bunlardan birincisi, Oğuz gruplarının Kıpçak ve Karluk toplulukları ile bir arada yaşamaları ile oluşan bir iç-farklılaşma, diğeri de Fars-Arap kültür dünyasına dâhil olmalarından sonra gelişen dış-farklılaşmadır. IX. yüzyıldan itibaren Moğolistan bozkırlarından gelecek Harezm, Maverainnehr bölgelerine yerleşen Oğuzlar, buradaki diğer Türk toplulukları ile bir arada yaşamalarına rağmen dillerindeki diyalektik (ağızsı) öğeleri korumuşlardır. Toplumsal ve kültürel farklılaşma ve “yalıtılmışlık” durumu burada devam etmiştir. Bunu Kâşgarlı'nın derlediği verilerden biliyoruz. Kâşgarlı XI. yüzyılda Oğuzları önemli bir boy olarak saymakta ve bunların dilleri ile ilgili bilgiler vermektedir (Atalay 1985: 31). Kıpçak ve Karluklar arasında bulunan Oğuzlar, dillerindeki bu “Oğuzsu” unsurları korumuşlardır. Bunların başında uzun ünlülerin muhafazası, söz başındaki tonlulaşmalar ve sözlüksel veriler gelmektedir. Bu özellikleri bakımından Hazar ötesi Oğuzcası (Türkmen Türkçesi) bugün de bu farklılaşmanın yahut farklılığı korumanın izlerini taşımaktadır.

Diğer taraftan, dış-farklılaşma Oğuzların büyük bir bölümünün Irak, Suriye ve Anadolu topraklarına göçmeleri ile ilgilidir. IX. yüzyıldan itibaren Önyasya'ya başlayan yoğun Oğuz göçü, bir yandan önemli siyasi sonuçlar doğururken diğer taraftan kültürel etkileşim ve dönüşümler yaratmıştır. Yazılı dile sahip olmayan Oğuzlar, fethettikleri İran bölgesindeki yerleşik bürokrasi dili olan Farsçayı yazışma dili olarak kabul etmişlerdir.

Diğer taraftan XIII. yüzyılın başlarında Maverainnehr'i işgal eden Moğollar bölgedeki Oğuz kitlelerinin birçoğunu yerlerinden ederek batıya sürmüşlerdir. Bu kitleler yoğun olarak Anadolu'ya göç etmişler ve burada yeni bir hayat tarzı oluşturmaya başlamışlardır. Anadolu, Hazar havzasından farklı olarak üç tarafı denizlerle çevrili, değişik iklimlerin yaşandığı, arazi bakımından da engebeli bir yerd. Ayrıca, burada ekonomi, mimari, iklim, coğrafya bütünü değişti. Bütün bu doğal farklılıklar yanında sosyal, siyasi ve kültürel yönlerden de farklı süreçler gelişmekteydi. Moğollar Maverainnehr'i işgal ettikten yirmi yıl sonra Anadolu kapılarına dayanmışlar, Köseadağ'da Selçukluları yenerek (1243) Anadolu'yu siyasi nüfuzları altına almışlardı. Bu istila, Haçlı seferlerinin yaralarını sarmaya başlayan Anadolu'da tasavvuf hareketlerini hızlandırınca Anadolu'da yoğunlaşan tasavvuf hareketlerinin yürütücüleri olan kolonizatör dervişler, fikir ve görüşlerini halka ulaştıracak “yerli” bir dile ihtiyaç duymaya başlamışlardı. Bu dil, Hazar ötesindeki Oğuzcadan farklı olacaktı. Hazar ötesi Oğuz ağızlarındaki varyantlar Anadolu'ya taşınarak burada oluşturulacak yeni yazı dilinin temelini teşkil edecekti. Bu varyantlar ses, yapı ve sözcük gibi çeşitli düzeylerde görülmektedir (bk. Tablo I). Örneğin *Yunus Emre Divanı*'nda yer alan *aldanguç* “aldatıcı”,

sözü yerine Hazar ötesi Oğuzcasında *aldavçı* “aldatıcı, hileci” (Tekin 1995: 29) göstergesi yer almaktadır. Aynı şekilde Batı Oğuzcasındaki *utangaç* yerine Türkmencede *utancañ* “utangaç” (Tekin 1995: 650) kelimesi yer almıştır. Batı Türkçesindeki *keskin* yerine Türkmencede *kesgir* “keskin” yer alır (Tekin 1995: 405). Batı Türkçesinde *koşmak* yerine *ılga-*, *koşu ılgav*, *ılgayış* biçimleri vardır (Tekin 1995: 362). Benzer örnekler de vardır: *kekeç* “kekeme” (Tekin 399). *ayagin dur-* “ayakta durmak”, *bi-liş* “tanıdık”, *çağıru* “davetiye”, *kovıcı* “dedikodu yapan”, *segirtmek* “koşmak”, *sorıcı* “Münkir Nekir melekleri” (Tatçı 1990: 426). Örneğin Hazar ötesinde yer almayan *-isar/-iser* gelecek zaman eki, yahut *-ıAc* zarf-fiil şekilleri Anadolu’da görülmeye başlamıştır. Yeni yurttaki yeni terim ve kelimelerle kitlelere ulaşılabilecek, esas olarak Oğuzca omurgası üzerine kurulacak olan bu yazı dili, Anadolu’dan da sesler, renkler taşıyacaktı. İşte Anadolu’da oluşmaya başlayan bu yeni şekillerin kaynağı buradaki Oğuz ağzları olmuştur. Fakat bunlar yanında Arapça, Farsça, Rumca gibi komşu kültür dillerinden de kelimeler alınmıştır. Böylece kültürel farklılaşma Oğuzcanın yazı dili olmasına zemin hazırlamıştır.

Doğu Oğuzcası	Batı Oğuzcası
<i>aldavçı</i>	<i>aldanguç</i>
<i>algı (Mah.)</i>	<i>alacak</i>
<i>ar- (Mah.)</i>	<i>yor-</i>
<i>bitger- (Mah.)</i>	<i>bitir-</i>
<i>dik (Mah.)</i>	<i>gibi / bigi</i>
<i>doğan (Mah.)</i>	<i>kardeş</i>
<i>ılga-</i>	<i>koş-</i>
<i>kesgir</i>	<i>keskin</i>
<i>utancañ</i>	<i>utangaç</i>

Tablo 1

2.3. Canlı Ağızlara Sahip Olma

Ağızlar, ana lehçe içerisinde yaşayan değişik konuşma şekilleridir. Bireyden başlayarak büyük sosyal gruplara (kabile, boy, köy) kadar uzanan konuşurlar çizgisinde ağızlar, yazı dilini besleyen, geliştiren temel dil havuzudur. Bu yönüyle, ağızlar, âdeta dilin hammaddesini teşkil ederler. Oradaki unsurlar, işlenerek geliştirilir ve herkes tarafından kabul görebilecek göstergeler hâline getirilir. Ağızların yazı dilini oluşturmada ve ona malzeme sağlamadaki işlevleri kadar, ağızlardaki “ham” dil malzemesinin “ortak” dile dönüştürülmesinde de çeşitli etkenler söz konusu olur.

Haliyle her ağız göstergesi yazı diline girmez. Bunun için göstergenin, fonetik ve semantik bakımlardan uygun olması gerekir.

Lehçe oluşumunun temel şartlarından birisi de işte bu ağız malzemesinin yazı dilinin ihtiyaç duyduğu bütün kavram alanlarına ait dil göstergelerini ortaya çıkarabilme yetisine sahip olmasıdır. Bu nasıl olmaktadır? Ana dil içerisinde var olan ağız öbeklerinden biri canlanarak kendisini diğerlerinden “ayırt” edici bir duruma gelmektedir. Ağızdaki bu “farklılaşmalar” diğer sosyal ve kültürel etkenlerle birleşerek bir üst dil birliği oluşturma yoluna girmektedir. Bu arada ağızların birbiriyle olan ilişkileri devam ederken, yazı dili olarak belirginleşen bu ağız, diğer ağızlara göre “itibar” kazanmaktadır.

Esas olarak ağızlar, dilin bir “iç” yapı özelliği olarak sosyal ve kültürel planda lehçe oluşumunun belirleyicileri değildir. Fakat dilin en önemli içyapı dinamikleri olarak hep var olmuşlardır. Dilin değişmesi ve gelişmesi daima ağızlardaki yapısal unsurlarla sağlanmıştır. Yeni yazı dili oluşumunda da ağızlar içerisindeki farklı dil göstergeleri, dilsel kavram alanlarının meydana gelmesinde önemli role sahiptirler. Bu rol, yazı dili içindeki ağızlar hiyerarşisine göre doğal olarak belirlenir. Farklı ağız öbekleri, siyasi otoritenin yazı dili olarak kabul ettiği ağız etrafında kümeleşirler. Bu oluşum, yakından uzağa doğru ilgi, bağ ve standartlaşma azalarak sürer. En uzaktaki ağız, yazı dili olarak kabul edilen ağıza en az katkıda bulunan ağız olur. Böylece binlerce yıldızın birleşerek bir galaksi oluşturmaları gibi, küçük ağızlar da bir araya toplanarak ortak bir ağız, yani yeni bir yazı dili meydana getirirler.

XI. yüzyıl Türk dünyasında Kâşgarlı Mahmud, Kanlıların, Çiğillerin, Kıpçakların, Oğuzların ağızlarından malzemeler toplamıştır. Bu bize, ortak yazı dili Karahanlıca yanında ağızların da canlı olarak yaşadığını göstermektedir. Oğuz ağızlarının XI. yüzyılda veri toplanacak kadar önemli dil malzemesine sahip olması, ileride bu ağızların lehçe hâline gelebileceğinin kanıtı olsa gerek.

Oğuzcanın XIII. yüzyılda Anadolu’daki lehçeleşme aşamasında ağızlar, canlı dil örnekleri olarak yazılı dile kaynaklık etme yeterliliğini göstermişlerdir. Anadolu’da canlı ve yaygın Oğuz ağızları, kelime yapma, kavram ve terim oluşturma gibi dil ihtiyaçlarını karşılamada âdeta sonsuz imkanlar sunmuşlardır. Buna örnek olarak XIV. yüzyılda Anadolu sahasında yazılan *Satırarası Kur’an Tercümelerini* göstermek mümkündür. Kur’andaki Arapça dinî terimler, bu eserlerde Türkçenin işlek *-IcI*, *+IIK*, *-IK* gibi ekleri sayesinde büyük bir başarıyla aktarılmıştır (Topaloğlu 1978: XIII). Canlı ağız varlığına dayanmayan dilin lehçeleşmesi bu anlamda kısa ya da uzun vadede başarısız olur.

2.4. Siyasi Otorite

Bir lehçenin oluşup yazı dili haline gelebilmesi için siyasi, ekonomik, kültürel ve edebî şartların değişmesi yeterli değildir. Bunlar, lehçeleşmenin zeminini hazırlayan dil-dışı etkenlerdir. Lehçenin ana dilden ayrılıp bağımsız bir yazı dili olabilmesi için muhakkak bir siyasi otorite (bey, devlet vb.) tarafından benimsenmesi, desteklenmesi ve en önemlisi de yazışma dili olarak kabul edilmesi gerekir. Alman dilbilimci Max Weinreich, yazı dili için, “Bir ordusu ve donanması olan ağız”⁴ hükmünü verirken, hiç şüphesiz siyasi otoriteyi kastetmekteydi. Bundan kasıt elbette devlet veya Ortaçağda devletin erk araçlarına sahip olan başka bir otoritedir. Devlet, parayı, orduyu, hukuk ve eğitim sistemlerini bağımsızlığının sembolü olarak görür. Bu alanlardaki işlerin yürütülmesini ise bürokrasi sayesinde yapar. Bürokrasi esas olarak bir yazışma dili üzerinde yürür. Bunun için devletin mutlaka bir yazı diline ihtiyacı vardır. Bu bağlamda tarihte kurulmuş Türk devletlerinin de kendilerine mahsus bağımsız birer yazı dilleri olmuştur (Tekin 1974: 66).

Eski Türkiye Türkçesinin lehçeleşme evresinde siyasi otoritenin bu yeni yazı dilinin kuruluşundaki rolü açık biçimde görülür. XIII. yüzyıl Anadolu’sunda Anadolu Selçuklu Devleti, Haçlı seferleri yorgunluğu bitmeden Moğol akınları ile iyice zayıflamış, bu manada siyasi bir erk olarak gücünü iyice kaybetmiştir. Kaldı ki Anadolu’da Türk yazı dilinin kuruluşunda siyasi desteğin zaten Anadolu Selçuklularından gelmesi beklenemezdi. Zira bu devlet, devlet örgütü ve bürokrasi gelenekleri itibarıyla İran’daki Büyük Selçuklulara bağlıydı.

Anadolu’da yazı dilinin kuruluşunda Anadolu Selçuklu Devletini değil, Beyliklerin bununla ilgili siyasi tavırlarını birinci etken olarak görmek durumdayız.

Anadolu’nun değişik bölgelerinde kurulan Beylikler kendi güçleri oranında yazar ve şairleri destekleyerek Türkçe eserlerin yazılmasına önayak olmuşlardır. Fakat bu siyasi destek, beyliklerin bağımsızlığı ile doğru orantılı olmuştur. İlk önce, Karamanoğlu Mehmed Bey’in meşhur buyruğu ile (13 Mayıs 1277) Türk dili Farsça karşısında ilk defa öne çıkarılmış olmasına rağmen, bu buyruğun kalıcı, müesses bir nizam doğurduğu söylenemez. Anadolu’nun özellikle batısında hüküm süren beylerin saraylarında Türkçe konuşulduğu bilinmektedir. Bunların bir süre sonra *Kur’andan* çeşitli surelerin ve Farsçadan *Kelile ve Dimne*, *Kabusnâme* gibi eserlerin Türkçeye çevrilmesini istediklerini biliyoruz. Bu beyliklerin yarı bağımsız bir yönetim yapısına sahip olduklarını biliyoruz. Bu ba-

⁴ “Eine Sprache ist ein Dialekt mit einer Armee und einer Marine“ <http://de.wikipedia.org/wiki/Dialekt> (08.10.2010)

kımdan bunların bağımsızlığı kadar verdikleri siyasi kararların geçerliliği de tartışmalıdır. Bu yüzden beylerin Türkçeye sahip çıkmalarını, bir anlamda gönüllü finansörlük olarak görmek uygun olacaktır. Zira henüz devlet müesseseleri kurulmamış bir siyasi yapının siyasi emir ve buyrukları, gerek kapsayıcılık gerekse hukukî açıdan geçerliliği olmayacaktır.

Bütün bu siyasi yapının dağınkılığına rağmen, Anadolu'da özellikle Germiyanogulları, Osmanogulları, Çandarogulları beyliklerinde Türkçeye sahip çıkılarak çeşitli telif ve tercüme eserlerin hazırlanması (Uzun-Köprülü 2003: 209), ileride Türkçenin yazı dili olması ile ilgili siyasi sonuçlar doğuracaktır. Nitekim Osmanlı Beyliği siyasi bir güç olarak diğer beyliklere üstünlük sağlamasından sonra oluşturduğu devletin dilini de selefleri Anadolu Selçukluları gibi Farsça değil, Türkçe yapmıştır. Fakat bu dönemde tek bir siyasi otoritenin olmamasından dolayı bir kültür birliği, dolayısıyla bir lehçe birliğinden söz edilemez. Bunun somut örneklerini bu dönem eserlerindeki ses, yapı ve kelime düzeyindeki ağız farklılıklarında görmekteyiz. Bu dönem eserleri, tıpkı beyliklerin sınırlı ve zayıf otoriteleri gibi çeşitlilik göstermektedir. Bunu Anadolu'nun değişik bölgelerinde yazılan eserlerdeki farklı ağız özelliklerinde açıkça görmek mümkündür.

2.5. Alfabe

Sosyal, coğrafi ve kültürel değişmelerin sonucunda dildeki varyantlaşmaların derinleştiğini yukarıda belirtmiştik. Konuşma dilinde oluşan bu ses, yapı ve anlam farklılaşmaları, bir ağzın yazı dili haline gelmesi için yeterli değildir. Kaldı ki bu farklılıklar birey, yazı dilini kullanırken de oluşabilmektedir. Lehçeleşmenin tamamlanabilmesi için dilin yazılı olarak da iletişim sağlaması gerekir. Bu bakımdan, bir ağzın yazı dili olabilmesi için kendi ses dizgesini yansıtan bir yazı sistemine, yani alfabeyle sahip olması gerekir. Böylelikle yazı dili, konuşma dillerinin üzerinde kendine özgü bir hiyerarşik saygınlık kazanacak ve üst dil hüviyetine kavuşacaktır.

X. yüzyıla kadar Orta Asya Türk dünyasında Köktürk-Uygur-Karahanlı geleneğinden gelen tek bir yazı dili vardı. Bu dilin yazısı, VIII. yüzyıla kadar Köktürk, VIII.-X. yüzyıllar arasında Uygur ve X. yüzyıldan sonra da Arap alfabesi olmuştur. Bu Uygur ve Arap alfabesiyle eser verilen Karahanlıca, tıpkı Çağatayca gibi uzun yıllar Orta Asya'daki Türk halklarının ortak yazı dili olmuştur

Oğuzlar da Harezmi bölgesinde yaşarken (X.-XII. yüzyıllar) bir yazıya sahip değildiler. Oğuzca o çağlarda sözlü dil olarak kullanılmakta ve Oğuzlar yazılı iletişimlerini ise muhtemelen Karahanlı ve Harezmi Türkçesi ile yapmaktaydılar (Ercilasun 1996: 41).

XIII. yüzyıldan itibaren kitleler halinde batıya yönelen Oğuz Türkleri Anadolu'da siyasi ve askerî yönden üstünlük sağlamaya başladıklarında onların alfabe ile ilgili herhangi bir sorunları yoktu. Zira Büyük Selçuklu Devletinin Farsça yazışma geleneği Anadolu'da devam ediyordu ve devlet yazışmaları de bu dili bilen kâtiplerle yürütülüyordu. Yalnız gün geçtikçe merkezî devletle bağlarını gevşeten Anadolu'daki Oğuz uç beyleri, kendi ana dillerinden daha iyi bilmedikleri Farsçaya karşı bir tavır geliştirdiler. Diğer taraftan Anadolu'da hızla yayılmaya başlayan tasavvuf akımı da Türkçeden başka bir dil bilmeyen halk kitleleri arasında revaç buluyordu. Bunun yanında Anadolu'daki Türk birliğini yavaş yavaş kurmaya başlayan Osmanlı Beyliğinde yazışma dili olarak Türkçe kullanılıyordu. Bu pratik ihtiyaçlardan dolayı Türkçe, Farsçadan daha itibarlı bir dil hâline geldi. Fakat ortada büyük bir sorun vardı: Alfabe. O güne dek "yazılmamış" çeşitli ağızlar yazıya nasıl aktarılacaktı? Bunun için gerek alfabe sistemi, gerekse bunu dil üzerinde uygulayacak olanlarla ilgili önemli sorunlar vardı. Yazı sorunu, Anadolu Türk kültür tarihinin en uzun ve sıkıntılı dil meselesi olarak tarihe geçecekti.

Daha önceden Karahanlıların kullandıkları ve Türkçeye ilk uygulamalarını yaptıkları Arap alfabesinin Oğuzcaya da uyarlanması aslında pek zor görünmüyordu. Nitekim XII. yüzyıldan kalan karışık dilli eserleri yazanlar, yarı Uygurca, yarı Oğuzca Arap harfli metinler oluşturmuşlardı. Bu tecrübeden yararlanarak Arap alfabesi temelinde bir yazı sistemi geliştirilebilirdi. Fakat bu iş görüldüğü gibi kolay olmayacaktı.

Daha önce Karahanlılar, Uygur alfabesindeki yazım geleneğini Arap alfabesine uyarlayarak yeni bir yazı geleneği oturtmaya çalışmışlardı. Bu yazıda, Arap yazı geleneğinin tersine, ünlülerin tamamı harflerle gösterilmişti.

Anadolu'da oluşmaya başlayan yeni yazı dilinin temelinde bu Karahanlı yazı tecrübesi bulunmaktadır. Fakat bir süre sonra Arap ve Fars imlâ geleneğinden de etkilenecek ikili bir yapı oluşmaya başlamıştır.

Arap alfabesini Anadolu'da oluşturulan yeni yazı dilinde kullanan Anadolu Oğuzları, özellikle yazım (imlâ) alanında Karahanlı Türklerinden farklı uygulamalar yapmışlar, bu alfabede yeni yazım gelenekleri oluşturmuşlardır. Örneğin Karahanlı Türkçesinde Uygur imlâ geleneğinin etkisi ile geniz n'si /n/ ve /g/ (ڭ) harfleri ile yazılırdı. Eski Türkiye Türkçesinin Uygur etkisindeki ilk dönem metinlerini bir tarafa bırakırsak, bu ses yalnızca sağır kef (ڭ) ile yazılmıştır. Yine Karahanlı metinlerinde güzel h /o/ kullanılmazken ETT metinlerinde bu harfin gelişerek kullanım sahasını genişlettiğini görüyoruz. Böylece her ne kadar alfabe aynı alfabe olsa da farklı yazım sistemi geliştirilmiş olduğu için lehçeleşmenin yazı sistemi, alfabe şartını yerine getirmektedir.

SONUÇ

Bir dilin lehçeleşme evresi, o dili konuşan topluluğun, toplumsal, ekonomik ve kültürel olarak değişmesi ile aynı zamana denk gelir. Türk toplulukları içerisinde gerek nüfus yoğunluğu gerekse toplumsal gelişmişlik bakımından önde topluluklardan birisi olan Oğuzların, ilk yazı dillerin oluşması da bu bağlamda her bakımdan değişmeye başladıkları döneme denk düşer. Oğuz Türkleri, XIII. yüzyılda Anadolu gibi çetin bir coğrafyada ve tarihin en ağır ekonomik ve siyasi şartları altında yeni bir yazı dili oluşturmaya başlamışlardır. Bu oluşum süreci çeşitli dil evreleri ve lehçeleşme şartlarından geçerek yüzyıllar boyunca devam etmiş, XVI. yüzyıldan sonra da belirli standartlara kavuşmuştur. Lehçeleşme şartları, yeni oluşan her yazı dilinde farklı evrelerde, farklı “gerçekleşme” süreçleri ile oluşmaktadır. Eski Türkiye Türkçesi yazı dilinin kuruluşunda nüfus hareketleri, kültürel ve sosyolojik değişmeler ve alfabe sorunları önemli rol oynamıştır.

KAYNAKÇA

- ARAT, Reşid Rahmet (1978), *Kutadgu Bilig III (İndeks)* (hzl. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, İstanbul.
- ATA, Aysu (1998), *Nehcü'l-Ferâdis, Uştmahlarning Açuk Yolu, Cennetlerin Açık Yolu III*, Dizin-Sözlük, Türk Dil Kurumu Yayınları 518, Ankara.
- ATALAY, Besim (1985), *Divanü Lügati't-Türk Tercümesi I*, Türk Dil Kurumu Yayınları 521, Ankara.
- CAVALLİ-SFORZA, Luigi Luca-MENOZZİ, Paolo vd.(1994), *The History and Geography of Human Genes*, Princeton University Press, New Jarsey.
- DİLÇİN, Cem, (1983), *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 503, Ankara.
- ERCİLASUN, A. Bican (1996), *Uluslar Arası Türk Dili Kongresi Bildirileri 1988* (26 Eylül 1988 – 3 Ekim 1988), Türk Dil Kurumu Yayınları 655, Ankara.
- GABAİN, A. Von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları 532, Ankara.
- GÜLSEVİN, Gürer (2004), “Eski Türk Yazı Dilinde Oğuz Lehçesinin Ses, Şekil ve Sözvarlığı Unsurları”, *Amancolovskie Çteniya*, Kazakistan 7-8 Ekim 2004.
- HATİPOĞLU, Vecihe (1982), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, DTCF Yayınları, Ankara.

- JEAN, Georges (2008), *Yazı İnsanlığın Belleği*, (çev. Nami Başer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1989), *Seyf-i Sarayî Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî)* Türk Dil Kurumu Yayınları 544, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (1975), "Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler", *Bilimsel Bildiriler 1972*, (Birinci Türk Dili Bilimsel Kurultayına Sunulan Bildiriler) (Ankara, 27-29 Eylül 1972), Türk Dil Kurumu Yayınları 413, Ankara.
- KORKMAZ, Zeynep (1992), *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları 575, Ankara.
- KURAT, Akdes Nimet (1979), "Bulgar", *İslam Ansiklopedisi*, C. II, MEB Yayınları, (5. Baskı), İstanbul.
- ÖNER, Mustafa (1998), *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Türk Dil Kurumu Yayınları 703, Ankara.
- SÜMER, Faruk (1992), *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri – Boy Teşkilatı – Destanları*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- TATÇI, Mustafa (1990), *Yunus Emre Divanı, Tenkitli Metin*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- TEKİN, Şinasi (1974), "1343 Tarihli Bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Türk Dili Tarihinde "Olga-bolga" Sorunu", *TDAY - Belleten 1973 – 1974*. Ankara.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1978), *Muhammed bin Hamza, XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi*, II. Cilt (Sözlük), Kültür Bakanlığı Yayınları 300, Araştırma ve İnceleme Eserleri 5, İstanbul.
- TOPALOĞLU, Ahmet (1989), *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- TURAN, Osman (1993), *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (2003), *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, (5. Baskı), VIII. dizi – S. 2^{a3}.
- YILMAZ, Hayati (2005), *Mahdumkulu Divanı (İnceleme-Metin-Dizin)*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi) (Mah.) Ankara.
- YÜCEL, Bilâl (1995), *Bâbü'r Dîvânı*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara.